

מרד אהוד בן גרא ומציאותו של הר אפרים בעבר הירדן המזרחי

גבריאל ברזלי

תקציר

הטענה במאמר זה היא שלעיתים הבנת סיפור מקראי תלויה מאוד בהיכרות מעמיקה עם חבל הארץ שבו התחולל הסיפור. הגאוגרפיה חיונית להבנת העלילה, אך השמות הגאוגרפיים משתנים במשך הזמן ועשויים לבלבל את הקורא. במאמר נציע זיהוי גאוגרפי שונה מהמקובל למרחב "הר אפרים", ונבחן כיצד משפיע זיהוי זה על הבנת כמה סיפורים בספרי נביאים ראשונים. בייחוד נעסוק כאן במרד אהוד בן גרא.

תאריכים: גאוגרפיה מקראית, עבר הירדן המזרחי, הגלעד, הר אפרים, אהוד בן גרא, יפתח הגלעדי, גדעון בן יואש, מואב, היסטוריוגרפיה, ספר שופטים, מעברות הירדן, כיבוש והתנחלות.

חלקו הראשון של מאמר זה עוסק בסיפור שנידון רבות במחקר ספר שופטים, ומבקש להבהיר בו נקודות אחדות שמצויות במחלוקת חוקרים. חלקו השני עוסק בזיהוי גאוגרפי-היסטורי של חבל ארץ בלתי מוכר בעבר הירדן המזרחי הקשור בסיפור הזה. הסימנים לקיומו של אזור זה פזורים בעיקר בספרי נביאים ראשונים, אך עד כה לא הוצגו בדרך שיוצגו כאן, ולכן נעלמו מעיני רוב החוקרים.¹

1 לאחרונה התפרסמו מספר מחקרים מקיפים העוסקים בגאוגרפיה ובדמוגרפיה של עבר הירדן המזרחי בתקופת המקרא. עם זאת, אין במחקרים אלה כל התייחסות לנושא שיוצג במאמר זה. ראו: פנקלשטיין, קוך וליפשיץ, הגלעד במקרא; סרגי, הגלעד; מוסטר, שבט מנשה.

א

הסיפור על אהוד בן גרא, השופט משבט בנימין, הוא תיאור מפורט של מרד מתוכנן היטב. חלקו הראשון עוסק בתכנון מדוקדק ובביצוע נועז של רצח עגלון מלך מואב (שופ' ג - 23-15),² וחלקו השני מתאר את המארב המוצלח שהציבו אהוד ואנשיו על מעברות הירדן, מארב שבאמצעותו הצליחו להביס את הצבא המואבי החזק והמאורגן (שם 26-30). מעטים הסיפורים במקרא שמתארים באופן מפורט כל כך את השלבים והתכסיסים שבהם השתמש מצביא לצורך ניצחון על אויביו.³

אך למרות הפירוט הרב, מספר נקודות בסיפור גרמו למבוכה בקרב פרשנים וחוקרים, והביאו אותם למסקנות שונות ומגוונות בנוגע למקום שבו התחולל הסיפור ולסדר האירועים המסופרים בו.⁴ לדעתנו, חלק מהקשיים מדומים וברור כלל ניתן לקרוא ולהבין את הסיפור ללא צורך בהשלמת פערים, אלא שהבנה מוטעית של הנתונים הגאוגרפיים המוצגים בסיפור יצרה תחושה של קיטוע והשמטת פרטים מרכזיים בשלבי מעבר בסיפור.⁵

הסיפור נפתח בקטע משל עורך ספר שופטים המתאר את כיבוש "עיר התמרים" בידי עגלון מלך מואב,⁶ אשר שעבר את בני ישראל למשך שמונה עשרה שנים (שופ' ג 12-14). דעה מקובלת מאוד במחקר גורסת כי עיר התמרים היא יריחו או עיר סמוכה לה.⁷ משם שלטו המואבים על שבטי ישראל הסמוכים, בנימין ואפרים בעבר הירדן המערבי, וככל הנראה גם על שטחי ראובן וגד שבעבר המזרחי של הירדן.⁸

סיפור הישועה עצמו מתחיל במחצית השנייה של פסוק 15 וגיבורו הוא אהוד בן גרא, איש

2 לניתוח מדוקדק מאוד של סיפור הרצח, כולל עיסוק נרחב במבנה ארמון המלך, ראו: הלפרן, היסטוריונים ראשונים, 40-68.

3 ראו ניתוח הסיפור כולו: אליצור וידין, פרשת אהוד; גרסיאל, פרשת אהוד.

4 את סיכום הקשיים הללו ראו למשל במאמרו של משה גרסיאל (פרשת אהוד, 58-60).

5 תחושת קיטוע שכזאת מופיעה למשל בפירוש של אמית, שופטים, 72-73.

6 מחקרים עדכניים העוסקים בארכיאולוגיה ובהתפתחות הערים והמדינה במואב, מטילים ספק רב בקיומה של ממלכה במואב לפני סוף המאה העשירית או ראשית המאה התשיעית לפני הספירה, ולכן גם בעצם קיומו של "עגלון מלך מואב" (ראו סיכום הנושא והפניות למחקרים: שטיינר, מואב בתקופת הברזל, בעיקר 777-779). אפשר שמחבר הסיפור או אחד מהעורכים המאוחרים יותר השתמש בכינוי אנכרוניסטי לתיאור מנהיג מקומי מעבר הירדן המזרחי שפלש מערבה אל בקעת יריחו.

7 ראו למשל: דברי מ' הרן (אליצור וידין, פרשת אהוד, 429); אמית, שופטים, 74-75; הלפרן, היסטוריונים ראשונים, 40; ראם, פשוטו כמשמעו, 111.

8 גרסיאל, פרשת אהוד, 63; ליון, אידיאולוגיה וריאליה, 312.

שבט בנימין. יריחו מצויה בשטח שבט בנימין, ומן הסתם השבט הזה סבל יותר מכולם מהכיבוש המואבי. אהוד עמד בראש משלחת מבני בנימין שהביאה לעגלון מנחה, ככל הנראה מנחת מס שנתית שהטיל המלך הכובש על האזור הנכבש.⁹

חלקו הראשון של סיפור הישועה מתאר כיצד הצליח אהוד להטעות את עגלון ואנשיו עד ששהה ביחידות עם מלך מואב בחדר המקרה, וכך התאפשר לו לרצוח אותו. אין בכוונתנו לעסוק בכל פרטי התכנון והרצח, אלא בנקודה גאוגרפית אחת במהלך העניינים שהביאו לרצח. הכוונה היא למה שהתרחש לאחר שאהוד ואנשיו סיימו להגיש את המנחה לעגלון: "וַיְהִי כַּאֲשֶׁר כָּלָה לְהַקְרִיב אֶת־הַמִּנְחָה וַיִּשְׁלַח אֶת־הָעַם נִשְׁאֵי הַמִּנְחָה: וְהוּא שָׁב מִן־הַפְּסִילִים אֲשֶׁר אֶת־הַגְּלָגֶל... (שופ' ג' 18-19). להבנתנו, כתובים אלו יש להסביר כך: לאחר שהגישו את המנחה לעגלון, יצאו אהוד ואנשי משלחתו מן הארמון בדרכם חזרה אל ארץ בנימין. בשלב זה נפרד אהוד מאנשיו והלך לבדו אל "הפסילים אשר את הגלגל", ולאחר זמן קצר חזר משם אל ארמון המלך.¹⁰ אם כאמור לעיל "עיר התמרים" היא יריחו או סביבותיה, נראה שבצאתם מן הארמון פנו אנשי המשלחת של אהוד מערבה לעבר ארץ בנימין, ואילו הוא פנה מזרחה והלך אל האתר הפולחני שבגלגל.¹¹ לדעתנו, היציאה מן הארמון והחזרה אליו נועדו להטעות את המואבים ולגרום להם להאמין שאהוד בוגד בעמו ומבקש למסור למלך מואב מידע מרשיע על בני בנימין.¹² ביציאתו עם אנשיו, בפרידתו מהם ובחזרתו אל הארמון לאחר זמן קצר, יצר אהוד אצל המואבים את הרושם שהוא מבקש להסתיר את שיחתו עם עגלון מידיעתם של בני עמו. רושם זה מתחזק בדבריו בהמשך הפסוק: "וַיֹּאמֶר דְּבַר־סֵתֶר לִי אֱלֹהֵי הַמֶּלֶךְ" (שם 19). ביקורו של אהוד באתר פולחני משרת היטב גם את המשך דבריו: "דְּבַר־אֱלֹהִים לִי אֱלֹהֵי" (שם 20), אשר גורמים לעגלון להתרומם מכיסאו ולחשוף את עצמו למתקפה המפתיעה.¹³

9 אמית, שופטים, 72, 76; גרסיאל, פרשת אהוד, 64.

10 מפשט הכתוב נראה שאהוד הלך אל הגלגל ושב משם כעבור זמן, שלא כדעת אמית שסברה שאהוד שילח את העם אך נשאר בארמון כדי להימנע מחיפוש חוזר בכליו שעלול היה לחשוף את חרבו (אמית, שופטים, 76). גרסיאל סבר שאהוד הסתיר את חרבו בגלגל, הלך וחזר בפקודת עגלון בעקבות שיחה מקדימה ביניהם שבה הוא הציע לשאול באלוהיו עבור המלך. כך ניתן לו אישור מוקדם להיכנס לארמון והזדמנות להבריח את חרבו ללא בדיקה יסודית בכליו (גרסיאל, פרשת אהוד, 68-69). הקושי לקבל שחזור אירועים זה הוא שלשיחה מקדימה שכזו אין כל אזכור בפשט הכתוב.

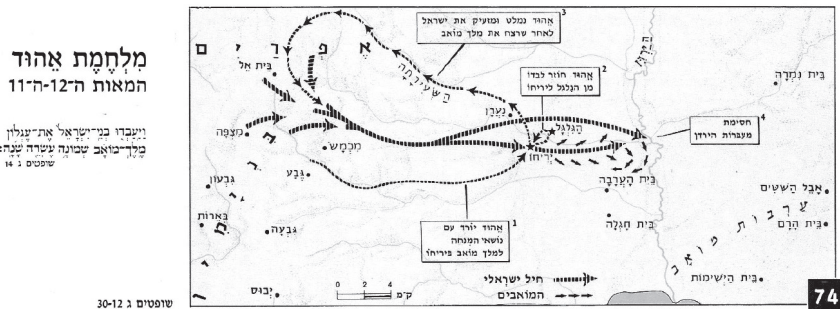
11 שלא כדעת אליצור שסבר שעגלון ישב בעבר המזרחי של הירדן, ושהאוד ליווה את אנשיו מערבה עד הגלגל (אליצור וידין, פרשת אהוד, 405). על קיומו של אתר פולחני בגלגל נכתב במפורש במספר מקומות במקרא: יח ד 20; שמ"א י 8; יא 14-15; טו 21; הוש' יב 12; עמו' ד 4. (וכן: שופ' ב 1; שמ"א יג 12; הושע ד 15; עמ' ה 5). ראו: גרסיאל, פרשת אהוד, 62; ווב, שופטים, 172-173; אסלוס, אהוד והעגלון, 232.

12 אלטר, אמנות הסיפור, 51.

13 אמית, שופטים, 76-77; ווב, שופטים, 168. לדעתנו, אהוד ניצל את הרגע שבו עגלון, השמן והכבד, נשען בשתי ידיו על משענות הכיסא כדי להתרומם. ברגע הזה הוא אינו יכול להגן על עצמו למרות

לאחר הרצח נמלט אהוד מן הארמון וממהר לכנס את אנשי אפרים ובנימין למלחמה. כיוון בריחתו חשוב מאוד להבנת מהלך המלחמה כולה, והרמז לכיוון זה הם "הפסילים" באותו אתר מקודש בגלגל או בסמוך לה, הנזכרים קודם לכן: "...וְהוּא עֵבֶר אֶת־הַפְּסִילִים וַיִּמְלֹט הַשְּׁעִירָתָה" (שם 26).¹⁴ משמעות הרבר היא שאהוד נמלט מיריחו מזרחה לכיוון הירדן, ולא מערבה לעבר "הר אפרים" שבאזור השומרון.¹⁵ אם כך, קשה לקיים את הכתוב בפסוק הבא: "וַיְהִי כְּבֹאוֹ וַיִּתְקַע בַּשּׁוֹפָר בְּהַר אֶפְרַיִם..." (שם 27), ולכן עולה השאלה: לאן ברח אהוד והיכן גייס את צבאו?

באטלס כרטא לתקופת המקרא (בעריכת יוחנן אהרוני), שמהווה עד היום את אחת מנקודת הייחוס הראשוניות של חוקרי המקרא ומלמדיו, מתואר אהוד כבורח מערבה אל עבר השומרון.¹⁶ תיאור זה נראה לא סביר לאור המשך הפרק המספר שאהוד ואנשיו תפסו את "מעברות הירדן למוֹאָב" (שם 28). כדי לקיים את מהלך העניינים לפי המפה של אהרוני, צריך להניח שאהוד הספיק לרוץ עד לאזור בית אל, מרחק של כעשרים וחמישה ק"מ בקו אווירי ובעלייה, לגייס את צבאו ולחזור ולגלוש מזרחה אל מעברות הירדן, וכל זאת לפני שחיילי הצבא המואבי גיעו לירדן, מרחק של כשמונה ק"מ בלבד.

מתוך: יוחנן אהרוני, אטלס כרטא לתקופת המקרא. © כל הזכויות שמורות להוצאת כרטא

יוסף ברסלבי צדק בביקורתו על מפה זו של אהרוני. הוא טען שאילו היה אהוד בורח ישירות מיריחו מערבה, אל עבר הרי אפרים, הוא היה נופל בידי משמרות מואביים, ואילו היה גולש בדרכו חזרה עם צבאו ישירות לעבר יריחו הם לא היו תופסים את מעברות

ניסיונו כלוחם מכיוון שכל משקלו נשען על ידיו.
 14 אזכור הפסילים לפני הרצח ואחריו יוצר אינקלוזיו ספרותי (ווב, שופטים 174-175; אסלוס, אהוד ועגלון, 231). עם זאת, אין להסתפק בעיון הספרותי בלבד, ויש חשיבות גם בהבנת ההיגיון הגאוגרפי של הסיפור.
 15 ראו: ברסלבי, השעירה, 39-40.
 16 מפה זו לא השתנתה גם במהדורה המחודשת של האטלס, שנערכה בידי אנסון רייני בשנת 1995 (אהרוני ורייני, אטלס, עמ' 56).

הירדן לפני שהמואבים היו מגיעים אליהן וחוצים אותן.¹⁷ עם זאת, תשובתו של ברסלבי, הגורסת שאהוד נמלט באיגוף גדול צפונה וחזר עם צבאו ישירות אל גאון הירדן באותה דרך עקיפה, איננה סבירה לדעתנו. אילו יצא אהוד למסע ארוך שכזה הוא בוודאי לא היה מקדים את המואבים במעברות, ולא היה מספיק להציב מארכים בתוך הסבך לפני בואם.

נראה שחוסר הסבירות הצבאית-גאוגרפית של מהלך העניינים, כפי שהוא מתואר במפה של אהרוני, הביאה מספר חוקרים לזהות את המקום שבו ביצע אהוד את רצח עגלון בארץ מואב שבעבר הירדן המזרחי.¹⁸ זיהוי זה אינו נראה סביר מתוך פשט הסיפור.¹⁹ הוא אינו פותר את בעיית המרחק הרב בין מקום הרצח להר אפרים, מכיוון שגם אם נניח שלכוחות הצבא המואבי ממערב לירדן נודע על הרצח באיחור,²⁰ משך נסיגתם אל מעברות הירדן עדיין יהיה קצר בהרבה מפרק הזמן שייקח לאהוד ולאנשיו להגיע לשם מאזור בית אל ושכם.²¹ כמו כן, הסבת סיפור הרצח אל מקום שאיננו "עיר התמרים" – יריחו, מייתרת במידה רבה את ציון שם העיר בפתיחת הסיפור (שופ' ג 13). לדעתנו, אין צורך לחפש אתרים נוספים על אלו שנזכרים במפורש בסיפור, משמע: עיר התמרים, גלגל, הר אפרים, מעברות הירדן וכו'. סיפור הגון צריך להיות בעל היגיון פנימי, הן ספרותי והן גאוגרפי, המובן לקורא או לשומע בן זמנו. כזה הוא גם הסיפור שלפנינו.

הדעות חלוקות גם לגבי זיהויה של "השעירה", שאליה נמלט אהוד. קויפמן סבר שהיא מצויה בעמק הירדן וסמוכה להר אפרים,²² אהרוני אינו מציין נקודה מדויקת על המפה, אלא אזור נרחב במעלות ההרים העולים מכיוון נערן להר אפרים. כך או בדומה לכך סוברים גם אחרים.²³ לדעתנו, מי שעמד נכונה על משמעות השם "השעירה" ועל המיקום הגאוגרפי שלה הוא י' ברסלבי, שהסביר שהשם הזה מתאים במיוחד לסבך הצמחייה שבגאון הירדן,

17 ברסלבי, השעירתה, 39-40.

18 טויבלר, תקופת השופטים; אליצור (אליצור וידין, פרשת אהוד, 404-406); ב"צ דינור (שם, 419); גרסיאל, פרשת אהוד, 58-59; 65-67.

19 ראו דברי י' בן צבי (אליצור וידין, פרשת אהוד, 421); ראם, פשוטו כמשמעו, 109.

20 גרסיאל הסביר איחור זה כמחדל של עבדי עגלון שלא הבינו נכונה את משמעות הרצח ולא קישרו אותו עם מרד אפשרי של הישראלים (גרסיאל, פרשת אהוד, 71-73). לדעתנו, תוכניתו המבריקה של אהוד לא יכולה הייתה להסתמך כולה על כשל מערכות שכזה בצבא המואבי. הוא תכנן את המרד לפרטי פרטים ולא סביר שתלה את הצלחתו במחדל של אויביו.

21 גרסיאל הציע שכוחות צבאו של אהוד היו פרוסים מראש בגאון הירדן ובהר אפרים וציפו לקול השופר כדי לפתוח במתקפה משולבת בשני ראשים. האחד תקף את המואבים המופתעים באזור יריחו, והאחר חסם את דרכם על מעברות הירדן (גרסיאל, פרשת אהוד, 64-65; 73-74). הקושי בשחזור אירועים זה הוא שאין לו רמז בפשט הכתוב. ראו: ברסלבי, השעירתה, 40.

22 קויפמן, שופטים, 110.

23 אהרוני ורייני, אטלס, 56; גרסיאל, פרשת אהוד, 74; אמית, שופטים, 78; ווב, שופטים, 174-175;

אסלוס, אהוד ועגלון, 235.

מזרחה ליריחו.²⁴ בכך הלך ברסלבי בעקבות טויבלר, שכבר בשנות החמישים של המאה הקודמת הציע ש"השעירה" היא "ארץ השעירים" באזור הנמוך ביותר של שקע הירדן.²⁵ אלא שדעתו זו נדחתה על ידי קויפמן,²⁶ ונראה שנשכחה מהמחקר.

אי לכך, אנו מבקשים להציע מהלך אירועים שונה, שנראה לנו תואם יותר את פשט הכתוב בספר שופטים.²⁷ ציון "הפסילים" שבסביבות הגלגל ככיוון בריחתו של אהוד, מלמד שהוא לא ברח מערבה אל אזור השומרון אלא מזרחה כפי שטענו טויבלר וברסלבי, מיריחו לכיוון הירדן. בכך הוא הטעה שוב את המואבים, שוודאי ציפו שיכרח בחזרה לארצו ואולי אף שלחו רודפים בעקבותיו ככיוון זה.²⁸ אהוד, לעומת זאת, דווקא חצה את הירדן מזרחה, פגש שם את חייליו המתנדבים שהמתינו לו וציפו לקריאתו, ותפס ביחד איתם את מעברות הירדן למואב.

אהוד העריך נכונה את המהלך הטקטי שיבצעו המואבים לאחר רצח מלכם. במצב שכזה, כאשר המנהיג נהרג, לא יפתחו המואבים מיד בפעולות ענישה נרחבות בארץ בנימין, אלא ייסוגו תחילה לארץ מואב כדי להמליך מלך חדש ולהתארגן. המשך הסיפור מלמד שהערכה זו הייתה נכונה, הצבא המואבי באמת ניסה לחצות את הירדן מזרחה, בחזרה אל ארץ מואב.

אפשר שאהוד תקע בשופר גגיים אנשים מאנשי בנימין, אפרים ומנשה שבעבר הירדן המזרחי, אך לדעתנו סביר יותר שצבאו של אהוד נאסף כבר קודם לכן בעברו המזרחי של הירדן וחיכה לו שם. זהו המהלך היחיד בסיפור, על פי השחזור המוצע כאן, שאין לו אזכור מפורש בכתוב, אך כיוון שהמרד של אהוד היה מתוכנן לפרטי פרטים, כפי שעולה מהתכנון והביצוע המדוקדקים של הרצח והבריחה, סביר להניח שאהוד תכנן היטב גם את השלב האחרון של המערכה – חיסול הצבא המואבי.²⁹ נראה שכוחות קטנים של אנשי בנימין ואפרים הסתננו אל עבר הירדן המזרחי במשך מספר ימים או שבועות בלי שהמואבים ישימו לב לכך, והמתינו לתקיעת השופר של אהוד במקומות מסתור בין ההרים. מספר

24 ברסלבי, שעירתה, 38-39.

25 טויבלר, תקופת השופטים, 22-25.

26 קויפמן, שופטים, 110.

27 יש להדגיש שאין בשחזור האירועים המוצע כאן כוונה לטעון שאלו הם אירועים היסטוריים שהתרחשו בדיוק כפי שמתואר בסיפור. עם זאת, אנו סבורים שהסיפור מעוגן בגאוגרפיה הריאלית של ארץ כנען בתקופת המקרא, ושיש לו אחיזה כלשהי באירועים היסטוריים (על האפשרות ללמוד היסטוריה מסיפורי ספר שופטים ראו מגוון דעות אצל: ברטלר, לא יפגשו, 286-294; 303-304. וכן: מילר והייס, היסטוריה, 96-98; ברזלי, פילגש בגבעה, 21-23).

28 גרסיאל, פרשת אהוד, 71. הטעיה זו יש להשוות לדרך שבה הטעתה רחב את אנשי מלך יריחו. היא שלחה אותם לרדוף מזרחה לכיוון הירדן, בעוד שאת המרגלים שלחה מערבה אל עבר ההר (יהו ב 4, 7-16). נראה שדמיון זה איננו מקרי וקיים קשר אינטר-טקסטואלי בין שני הסיפורים.

29 ראו דבריו של ד' בן גוריון (אליצור וידין, פרשת אהוד בן גרא, 423). ודבריו של מ' הרן (שם, 428) בנושא זה.

הסיפור אינו מגלה זאת לקוראיו עד לאחר רצח עגלון כדי לשמור על גורם ההפתעה לא רק עבור האויב המואבי אלא גם עבור הקוראים.

בדרך כלל במקרא השם "הר אפרים" מיוחס לאזור ההררי שבין בית אל לשכם בשומרון,³⁰ אך אנו מציעים כי בסיפור על מרד אהוד בן גרא "הר אפרים" הוא אזור בדרום הגלעד שבעבר הירדן המזרחי.³¹ להוכחת טענה זו נקדיש את המשך המאמר.

ב

כדי להוכיח טענה זו נבחן מקומות נוספים במקרא שבהם מופיעים "הר אפרים" ושבת אפרים, ונראה שגם בהם מדובר בעבר הירדן המזרחי.

המקור המפורש ביותר לקיומה של התיישבות קדומה של בני אפרים בגלעד מצוי בתיאור המלחמה בין אנשי דוד לאנשי אבשלום, בשמואל ב יח. מלחמה זו נערכה ללא ספק בעבר הירדן המזרחי, כפי שעולה מסיפור הרקע בשמואל ב יז 22-29. והנה, המרחב שבו נערכה המלחמה נקרא בשם "יער אפרים" (שמ"ב יח 6),³² אף שניתן להניח שבשבת אפרים אינם חיים באזור זה כבר זמן רב.

בספר שופטים מופיע "הר אפרים" בסיפור מלחמתו של גדעון במדיין. במהלך קרב הרדיפה שמנהל גדעון אחרי המדיינים הוא שולח שליחים להר אפרים כדי להזעיק אותם לעזרתו: "וּמְלָאכִים שָׁלַח גְּדֵעוֹן בְּכָל־הָהָר אֲפְרַיִם לֵאמֹר: רְדוּ לְקִרְאֵת מְדִיָן וּלְכַדוּ לָהֶם אֶת־הַמַּיִם עַד בֵּית בְּרָה וְאֶת־הַיַּרְדֵּן. וַיִּצְעַק כָּל־אִישׁ אֲפְרַיִם וַיִּלְכְּדוּ אֶת־הַמַּיִם עַד בֵּית בְּרָה וְאֶת־הַיַּרְדֵּן" (שופ' ז 24). כמו בסיפור על מרד אהוד, מטרת המהלך הצבאי היא להציב מארבים בסבך שבגאון הירדן, ולהפתיע את האויב בעודו מתאמץ לחצות את הנהר בתוך הזרם הסוחף, כאשר הוא מתקשה מאוד להגן על עצמו. וכמו בסיפור על אהוד, גם כאן הגאוגרפיה של המהלך נראית לא הגיונית אם מניחים שהר אפרים מצוי בין בית אל לשכם.³³ המדיינים הנסוגים מאזור גבעת המורה לכיוון הירדן יגיעו אליו ויחצו אותו הרבה לפני שכוונו צבאי שהוזעק אד-הוק יעשה את כל הדרך הארוכה ממרכז השומרון (ואפילו מצפוננו) עד גאון הירדן. הפתרון המתבקש הוא שגם כאן מדובר על הר אפרים שבעבר הירדן המזרחי, ושכני

30 כך למשל: יהו'ט 50; כ 7; שופ' ד 5; יז 1; 8; שמ"א א 1; מל"א יב 25; יד'ר 15; לא 5; נ 19; ועוד.

31 הצעה זו הציע בקיצור נמרץ ברזור, ויש מקום להרחיב ולפרש אותה (ברזור, אפרים), וראו גם הערתה הקצרה של אמית (שופטים, 211).

32 ש' אברמסקי ומ' גרסיאל עומדים על הקשר בין "הר אפרים" בספר שופטים לבין "יער אפרים" בספר שמואל ב (אברמסקי וגרסיאל, שמואל ב, 147).

33 כדי לפתור את בעיית המרחק והכיוון, הציעה אמית שגדעון הזעיק את בני אפרים בשלב מוקדם יותר, עם יציאתו לקרב, ולא במהלך המרדף (אמית, שופטים, 145). אך כדי לקיים הצעה זו יש לשנות את סדר האירועים המתואר בפשט המקרא.

אפרים שועטים מערבה אל הנהר, בעוד המדיינים ממהרים אליו מזרחה דרך עמק בית שאן במטרה לחצות אותו ולהימלט אל ההרים והמדבר. זיהוי זה הולם יותר גם את פשט הכתוב הגורס: "רְדוּ לְקִרְאֵת מְדִיָּן...". שמשמעו: בואו מול המדיינים. בני אפרים אכן באים לעזרתו של גדעון, הורגים רבים מהמדיינים ולוכדים את שרי מדיין.

סופו של המהלך הזה הוא התנגשות בין גדעון לבני אפרים. בני אפרים טוענים נגד גדעון על שהעז לצאת למלחמה ללא אישורם ובלי שהזמין אותם קודם לכן, וגדעון מתמודד איתם באמצעות דיפלומטיה ומהלל אותם על ניצחונם: "הֲלֹא טוֹב עָלְלוֹת אֶפְרַיִם מִבְּצִיר אֲבִיעֶזֶר, בְּדִכְכֶם נִתַּן אֱלֹהִים אֶת־שָׂרֵי מְדִיָּן אֶת־עֶרְב וְאֶת־זַאב, וּמִה־יִכְלָתִי עֲשׂוֹת כְּכֶם" (שופ' ח 2-3).

סיפור מקביל על התנגשות בין בני אפרים לבין שופט משבט מנשה, הוא הסיפור על יפתח הגלעדי ומלחמת האחים שפרצה בין אנשי הגלעד לאנשי אפרים אחרי ניצחונם של יפתח על בני עמון (שופ' יב).³⁴ הסיפור הזה נפתח בפסוק: "וַיִּצְעַק אִישׁ אֶפְרַיִם וַיַּעֲבֹר צְפוֹנָה...". (שופ' יב 1), שאותו ניתן להבין בשני אופנים. אם נפרש שכוונת הפסוק היא שאנשי אפרים עלו לכיוון הצפון הגאוגרפי, הרי שיש בכך חיזוק לסברה שבני שבט אפרים ישבו בעבר הירדן המזרחי מדרום לשטחים של בני מנשה.³⁵ פירוש אחר שחוקרים רבים מחזיקים בו, גורס שבני אפרים נזעקו אל עבר העיר "צפון" שבגבול גד ומנשה בגלעד (יהו' יג, 26).³⁶ דעה זו נאחזת בין השאר בנוסח תרגום השבעים לספר שופטים, הגורס εἰς Σεφίνα, כלומר "לצפונה" כשם מקום. לדעתנו, גם פירוש זה מצדיק את עובדת ישיבתם של בני אפרים בעבר המזרחי של הירדן. ראשית, מכיוון שאין בפסוק זה התייחסות לשאלה מהיכן באו אנשי אפרים ובהחלט ניתן לתאר שבאו מדרום "הגלעד" אל צפונה. בנוסף, גם אם נניח שהם באו מהעבר המערבי של הירדן, הרי שעצם ההזדקקות שלהם אל הגלעד מלמדת שהיו להם אינטרסים באזור זה ושהיו מושקעים בו.

המשך הכתוב מתאר את בני אפרים כפליטים: "...פְּלִיטֵי אֶפְרַיִם אַתֶּם, גִּלְעָד בְּתוֹךְ אֶפְרַיִם בְּתוֹךְ מְנַשֶּׁה" (שופ' יב 4), ולמעשה מחזק ומבהיר טענה זו. בעבר המערבי של הירדן יושבים בני אפרים בנחלתם ואין כל הצדקה לכנות אותם פליטים,³⁷ אך בעבר הירדן המזרחי

34 על הדמיון והקשר בין שני הסיפורים הללו ראו: רחל, שיבולת, 36-37.

35 חיזוק לפירוש הזה ניתן למצוא בעובדה שבכל מקום אחר שבו מופיעה המילה "צפונה" במקרא, משמעותה היא כיוון גאוגרפי.

36 דיון נרחב על מקומה של העיר "צפון" ועל הריאליה הגאוגרפית של הסיפור על מלחמת האחים, מצוי אצל רחל (שם 38-41). וראו גם: אהרוני ורייני, אטלס, 57; ווב, שופטים, 337; אמית, שופטים, 210. פינקלשטיין, קוך וליפשיץ עסקו בשינויים שחלו בהיקפו של התחום הקרוי "גלעד" לאורך תקופת המקרא, והראו שבמקורות אחדים ובזמנים מסוימים נקרא גם המרחב של שבט גד בשם זה. ראו: פינקלשטיין, קוך וליפשיץ, הגלעד במקרא, 132-140.

37 מוסטר (שבט מנשה, 83) מתייחס לאזור ערים של בני אפרים בארץ מנשה, ביהושע טז 9; יז 9-11. אזכורים אלו עוסקים בנחלות אפרים ומנשה בעבר הירדן המערבי. בעוד שהסיפור על מלחמת האחים בימי יפתח, בשופטים יב, עוסק בסכסוך טריטוריאלי בעבר הירדן המזרחי.

הם יושבים על אדמות שהגלעדים רואים כשלהם. המאבק הטריטוריאלי על אדמות אלו מגיע לשיאו בסיפורי יפתח, כאשר הגלעדים מנצלים את ההזדמנות והורגים מבני אפרים שבעבר הירדן המזרחי. הם אינם מסתפקים בניצחון צבאי על הכוח שהתגרה בהם, אלא מציבים משמרות על מעברות הירדן מערבה, וכאשר פליטי אפרים מנסים לברוח אל ארץ אפרים המערבית, הם תופסים ושוחטים אותם שם.³⁸ סופו של הסיפור נראה כטיהור אתני ולא כניצחון במלחמה.

נסכם את טענתנו עד כה. בעבר הירדן המזרחי שכנו בני שבט אפרים לצידם של בני שבט מנשה. התיישבות זו נתפסה בעיני הגלעדים כפלישה לשטח שלהם והם ניסו לרחוק את רגלי בני אפרים מהשטח. במקביל, הטענות החוזרות ונשנות של בני אפרים כלפי מנהיגים משבט מנשה מלמדות על סכסוך ארוך בין שני שבטים אלו, בעיקר באזורי ההתיישבות שבעבר הירדן המזרחי.³⁹ גדעון, שופט מעבר הירדן המערבי, התמודד עם הפרובוקציה האפרימית באמצעים דיפלומטיים, אולי מפני שהמאבק הטריטוריאלי לא נגע באופן ישיר בו ובבני משפחתו. יפתח, לעומת זאת, הגיב לעלבון בחוסר סובלנות וניצל את ההזדמנות כדי לחסל את ההתיישבות של בני אפרים בעבר הירדן המזרחי. נראה שאירועים אלו התרחשו עוד לפני כינון המלוכה, ולכן לא נשתמרו במקרא עדויות מפורשות להתיישבות שבט אפרים בעבר הירדן המזרחי. ככל זאת שרדו מספר רמזים לכך בספרי שופטים ושמואל.

ג

להבנתנו, את תיאור ראשיתה של התיישבות בני שבט אפרים באזור הררי בעבר הירדן המזרחי ניתן למצוא בספר יהושע:

וַיִּדְבְּרוּ בְנֵי יוֹסֵף אֶת־יְהוֹשֻׁעַ לֵאמֹר. מִדּוּעַ נִתְּתָה לִי נַחֲלָה גּוֹרֵל אַחַד וְחֶבֶל אַחַד, וְאֲנִי עִם־רֵיב עַד אֲשֶׁר־עַד־כֹּה בְּרַכְנִי ה' ? וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם יְהוֹשֻׁעַ, אִם־עִם־רֵיב אַתָּה עָלָה לָךְ הַיַּעֲרָה וּבְרֵאתָ לָךְ שָׁם, בְּאַרְצוֹ הַפְּרָזִי וְהַרְפָּאִים, כִּי־אֵץ לָךְ הַר־אֶפְרַיִם. וַיֹּאמְרוּ בְנֵי יוֹסֵף לֹא־יִמָּצָא לָנוּ הָהָר, וְרֵכֶב בְּרוֹזַל בְּכָל־הַפְּנֵעֵי הַיֵּשֶׁב בְּאַרְצוֹ־הָעֵמֶק, לְאֲשֶׁר כְּבִית־שָׁאן וּבְנוּתֶיהָ וְלְאֲשֶׁר בְּעֵמֶק יִזְרְעֵאל. וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֶל־בֵּית יוֹסֵף לְאֶפְרַיִם וְלַמְנַשֶּׁה לֵאמֹר, עִם־רֵיב אַתָּה וְכַח גְּדוֹל לָךְ, לֹא־יְהִיֶּה לָךְ גּוֹרֵל אַחַד. כִּי הֵר יְהִיֶּה־לָּךְ, כִּי־יַעַר הוּא וּבְרֵאתוֹ, וְהָיָה לָךְ תְּצַאֲתִיו, כִּי־תוֹרִישׁ אֶת־הַפְּנֵעֵי כִּי־רֵכֶב בְּרוֹזַל לוֹ כִּי חֹזֵק הוּא (יהושע יז 14-18).⁴⁰

38 רחול פתר את בעיית סיפור המלחמה בין אפרים למנשה בעבר הירדן באמירה שהוא אינו היסטורי (שם 36) ושנוצר בהקשר הכללי של תחרות בין שבטית (שם 34. וראו גם: ווב, שופטים, 338). בניגוד לכך, טענתנו היא שסיפור המלחמה לא נוצר יש מאין, אלא מבוסס על גרעין כלשהו של מציאות היסטורית.

39 ראו: מילר והייס, היסטוריה, 97. הד למאבק בין שבטי מנשה ואפרים מצוי בברכות יעקב לבני יוסף, בבראשית מח 14-19, ורמז גם בישעיהו ט 18-20 (ווב, שופטים, 251; מוסטר, שבט מנשה, 71-70).

40 קטע זה מופיע במסגרת תיאור נחלות השבטים אך שונה מהם באופיו. אין כאן תיאורי גבול וגם

לפי תיאור זה, הן בני אפרים והן בני מנשה דרשו נחלה נוספת על זו שניתנה להם בגורל, ואשר גבולותיה מתוארים בפרקים טז-יז בספר יהושע. טענת השבטים היא שהשטח שניתן להם איננו מספיק מכיוון שהאוכלוסייה שלהם גדולה, ויהושע מציע להם לכבוש לעצמם נחלה נוספת "בארץ הפרזי והרפאים" (יהו' יז 15).⁴¹ נשאלת השאלה: היכן מצויה ארץ זו? בעוד שהפרזי מופיע הרבה פעמים במקרא במקביל לכנעני,⁴² וקשה למקם אותו באזור מסוים בארץ כנען, הרי שארץ הרפאים ממוקמת בכירור בעבר המזרחי של הירדן. כך בבראשית יד 5; דברים ב 11; 20; ג 13; ביהושע יב 4; יג 12; ועוד.⁴³ לכן יש להבין את הצעתו של יהושע כך: אם אין די לכם בארץ נחלתכם שבעבר המערבי של הירדן, לכו וכבוש לכם שטחים נוספים בעברו המזרחי. פירוש שכזה לפסקה שבספר יהושע ניתן כבר בסוף המאה התשע עשרה על ידי בודה ונוט, אך נדחה על ידי יחזקאל קויפמן.⁴⁴ מספר חוקרים שבו והעלו אותו שוב במהלך השנים, אך ככלל הוא נשאר בלתי מוכר.⁴⁵

רוב החוקרים סברו שפסקה זו מתייחסת ליערות הקדומים שהתקיימו בעבר בשדרת ההר המרכזי בארץ כנען שממערב לירדן.⁴⁶ לדעתנו, קשה להניח שתשובתו של יהושע לטענת בני יוסף הצטמצמה לכירוא יערות בנחלתם הנוכחית, שכן אין בכך כל רבותא. אם זוהי הנחלה שניתנה להם "בגורל על פי ה'", הרי שמחובתם לנצל אותה עד תום בכל דרך טבעית שעומדת לרשותם, כולל כירוא יערות. סביר יותר להניח שיהושע דיבר על אזור אחר, נוסף, שאיננו חלק מנחלת בני יוסף ממערב לירדן.⁴⁷

לא רשימות ערים אלא סיפור הנוגע להתנחלות שבטי יוסף. לדעת חוקרים רבים, תיאורי נחלות השבטים ביהו' יג-כא מייצגים גאוגרפיה ריאלית, וקיימת מחלוקת בשאלת הזמן ההיסטורי שבו הייתה גאוגרפיה זו תקפה. לסיכום דעות ממצה ראו: מוסטר, שבט מנשה, 37-38.

41 מילים אלו חסרות בנוסח תרגום השבעים, וראו: לייבל, הר רפאים, 136.

42 בר' יג; לד 30; שמ' ג 8; 17; כג 23; לג 2; לד 11; דב' ז 1; כ 17; יהו' ג 10; ט 1; יא 3; יב 8; כד 11; שופ' א 4; ג 5; ג 20. וראו: אחיטוב, יהושע 93.

43 בניגוד לדעות קויפמן (יהושע, 207); לייבל (הר רפאים, 136) ואחיטוב (יהושע, 198), אין לקשר בין "ארץ הרפאים" שבעבר הירדן המזרחי לבין "עמק רפאים" שבאזור ירושלים (יהו' יח 7; שמ"ב ה 18; כג 13; יש' יז 5; דה"א יא 15; יד 9).

44 קויפמן יהושע, 205-206.

45 ראו: בורניי, התנחלות, 20-21; לוריא, עלה לך היערה, 56-57; פליקס, היער והחורש, 103.

46 כך למשל: קויפמן, יהושע, 207; אהרוני, ארץ ישראל, 191-192; גלעד, עוד לעניין המחלות, 278-279; אחיטוב, יהושע, 287-288; גליל וזקוביץ, יהושע, 170; זרטל, בארץ הפרזי, 96-98.

47 תשובה נועזת יותר הציע דניאל לייבל, שסבר שיש לתקן את נוסח הכתוב ביהושע יז 15: "...כי אף לך הר אפרים", ולגרוס: "כי אצלך הר רפאים". גם את השם "יער אפרים" הנזכר בשמואל ב' יח 6 החליף לייבל ל"יער רפאים". הוא טען שארץ הרפאים השתרעה משני עברי הירדן, מדרום לעמק בית שאן ובצפון הגלעד (לייבל, הר רפאים, 136-138). תשובה זו יש לדחות בטענת Lexisio Dfsilio, שכן תיקון טקסטואלי שכזה איננו הכרחי כלל, ואם ניתן לפרש את הכתובים כפשוטם מוטב לעשות כן.

נראה שבשלבים הראשונים להתנחלות בני יוסף בכנען, שני השבטים נאחזו בשני עברי הירדן,⁴⁸ אך לאחר זמן מסוים ההתיישבות של בני אפרים בעבר הירדן המזרחי חדלה להתקיים, ורק בני מנשה נשארו שם. עם זאת, נראה שהתנחלותם של שבטי בני יוסף בעבר הירדן המזרחי מאוחרת להתנחלות שבטי גד וראובן באזור זה. הד לכך ניתן למצוא בספר במדבר פרק לב. עיקרו של הפרק עוסק בבקשתם של שני שבטים, ראובן וגד, להתיישב בעבר המזרחי של הירדן ולא להיכנס לארץ כנען. רובו של הסיפור, עד לסופו של המשא ומתן בין משה לשבטים, מזכיר את שמותיהם של שבטי גד וראובן בלבד,⁴⁹ ורק לקראת סופו נזכר גם שמו של חצי שבט מנשה וכיבושיו העצמאיים בעבר הירדן המזרחי (במ' לב 33:39-42).⁵⁰ אם כן, נראה שתיאור התנחלותם של בני יוסף בעבר הירדן המזרחי אינו חלק מקורו של הסיפור בפרק לב במדבר, אלא נוסף עליו מאוחר יותר בעקבות האירועים שהוד להם מצוי ביהושע יז 14-18.

לסיכום, קיימות ראיות מספקות בספר שופטים ובספר שמואל להתיישבות קדומה של בני שבט אפרים ולקיומו של "הר אפרים" בעבר הירדן המזרחי. הזיהוי הגאוגרפי הזה מאפשר הבנה טובה יותר של הסיפור על מרד אהוד בן גרא, ופותר חלק ניכר מהקשיים שמנו חוקרים ומפרשים בהבנת סיפור זה. בעיקר הוא מבהיר את תנועותיו של אהוד סמוך לרצח עגלון ומיד לאחריו. קיומו של "הר אפרים" בעבר הירדן המזרחי גם מסביר כיצד נערך צבאו של אהוד וכיצד יכול היה להפתיע את הצבא המואבי הגדול והמאורגן על מעברות הירדן. כמו כן, גם הסיפורים על מלחמות גדעון ויפתח בעבר הירדן המזרחי מוסברות טוב יותר באמצעות זיהוי גאוגרפי זה.

בנוסף, ייתכן שניתן להסיק מהשימוש בשמות "הר אפרים" ו"איש אפרים" בסיפורים אלו על קדמותם. כאמור, ברוב המקרא אין התייחסות להתיישבות בני אפרים בעבר הירדן המזרחי, אלא מזכירים רק התיישבות של בני ראובן, גד וחצי שבט מנשה באזורים אלו. אם כך, נראה שסיפורי הישועה על אהוד, גדעון ויפתח נוצרו עוד קודם להתגבשות ממלכת ישראל, ונערכו כצורתם אל תוך ספר שופטים בתקופה מאוחרת יותר.

48 אפעל, ישראל ויהודה, 72

49 שבטי גד וראובן מופיעים לחדם גם ביהו' יג 8; כב 34, וברוב המקורות במקרא מופיע חצי שבט המנשה גם הוא כאחד משבטי עבר הירדן המזרחי: במ' לד 14; דב' ג 12-16; ד 43; כט 7; יהו' א 12; ד 12; יב 6; ג 8; יח 7; ח 8; כב; מל"ב י 33; דה"א ה 18; 26; כו 32.

50 ליכט, במדבר, ג' 130-131; אפעל, ישראל ויהודה, 71-72. מוסטר (שבט מנשה, 76-78) דוחה את מסקנתו של אדם זרטל אשר טען ששבטי יוסף התנחלו קודם בעבר הירדן המזרחי ורק אחר כך התפשטו גם לעבר המערבי (זרטל, נכנסים לכנען, 28-38, 42-47).

מפתח ביבליוגרפי

- אברמסקי וגרסיאל, שמואל ב' ש' אברמסקי ומי גרסיאל, **שמואל ב** (עולם התנ"ך), תל אביב תשס"ב.
- אהרוני ורייני, אטלס אהרוני ורייני, אטלס **אטלס כרטא לתקופת המקרא**, מהדורה שלישית חדשה ומעודכנת (א' רייני, עורך), ירושלים תשנ"ה.
- אהרוני, ארץ ישראל אהרוני, **ארץ ישראל בתקופת המקרא**, ירושלים תשמ"ח.
- H. Ausloos, "The Story of Ehud and Eglon in Judges 3:12-30: Literary Pearl as a Theological Stumbling Block", *OTE* 30 (2017), pp. 225-239.
- אחיטוב, יהושע ש' אחיטוב, **יהושע עם מבוא ופירוש** (מקרא לישראל), תל אביב וירושלים תשנ"ו.
- אלטר, אמנות הסיפור אלטר, **אמנות הסיפור במקרא**, תל אביב תשמ"ח.
- אליצור וידין, פרשת אהוד בן גרא, **עיונים בספר שופטים**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 403-434.
- אפעל, ישראל ויהודה אפעל, **ישראל ויהודה בתקופת המקרא** (ההיסטוריה של ארץ ישראל, ב), ירושלים תשנ"ח.
- K. Budde, "Richter und Josua", *ZAW* 7 (1887), pp. 166-93
- K. Budde, *Die Bücher Richter und Samuel*, Gissen 1890
- C.E. Burney, *Israel's Settlement in Canaan: The Biblical Tradition and its Historical Background*, London 1919
- ברוור, אפרים א"י ברוור, "אפרים שבעבר הירדן", **בית מקרא** יז,ג (תשל"ב), עמ' 359-358.
- ברזלי, פילגש בגבעה ברזלי, **פילגש בגבעה** ואמת היסטורית במקרא, **מחקרי גבעה**, ה (תשע"ז), עמ' 15-25.
- M.Z. Brettler, "Never the twain shall meet? The Ehud story as history and literature", *Hebrew Union College Annual* 62 (1991), pp. 285-304.

- ברסלבי, שעירתה
 י ברסלבי, "למלחמת אהוד: "שעירתה" ו"מעברות הירדן", **בית מקרא**
 יג, ג (תשכ"ח), עמ' 37-42.
- גליל וזקוביץ, יהושע
 ג' גליל וי' זקוביץ, **יהושע** (עולם התנ"ך), תל אביב תשס"ב.
- גלעד, עוד לענין המחולות
 ח' גלעד, "עוד לענין המחולות בכרמים ועל שדה, כרם ויער במקרא",
בית מקרא כ (תשל"ה), עמ' 271-283.
- גרסיאל, פרשת אהוד
 מ' גרסיאל, "פרשת אהוד בן גרא (שופטים ג, יב-ל)", בתוך: ע' מנחם
 (עורך), **הגות במקרא**, ב תל אביב תשל"ז, עמ' 57-77.
- הלפרן, היסטוריונים ראשונים
 B. Halpern, *The First Historians: The Hebrew Biblical History*,
 San Francisco 1988.
- ווב, שופטים
 B.G. Webb, *The Book of Judges* (NICOT), Cambridge 2012
- זרטל, ארץ הפרזי והרפאים
 א' זרטל, "בארץ הפרזי והרפאים - על ההתנחלות הישראלית בהר-
 מנשה", בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**,
 ירושלים תש"ן, עמ' 53-100.
- זרטל, נכנסים לכנען
 A. Zertal, "Israel Enters Canaan – Following the Pottery Trail,"
Biblical Archaeology Review 17.5 (1991), 28-38, 42-47.
- טויבלר, תקופת השופטים
 E. Täubler, *Biblische Studien, Die Epoche der Richter*, Tübingen 1958.
- לוינ, אידיאולוגיה וריאליה
 Y. Levin, "Ideology and Reality in the Book of Judges", in:
 G. Galil, A. Gilboa, et.al (eds.), *The Ancient Near East in the
 12th-10th Centuries BCE, Culture and History*, Münster 2012,
 pp. 309-326.
- לוריא, עלה לך היערה
 ב"צ לוריא, "עלה לך היערה ובראת לך... (יהושע יז, טו)", **בית מקרא**
 ח, ג (תשכ"א), עמ' 56-58.
- לייבל, הר רפאים
 ד' לייבל, "הר רפאים - יער רפאים", **ידיעות בחקירת ארץ ישראל**
ועתיקותיה, לא (תשכ"ז), עמ' 136-139.
- ליכט, במדבר
 י' ליכט, **פירוש על ספר במדבר**, ירושלים תשנ"ה
- מוסטר, שבט מנשה
 D.Z. Moster, *The Tribe of Manasseh and the Jordan River:
 Geography, Society, History, and Biblical Memory* (Ph.D. Thesis),
 Ramat Gan, 2017

- J.M. Miller & J.H. Hayes, *A History of Ancient Israel and Judah*, Philadelphia 1986
מיגר והייס, היסטוריה
- O. Sergi "The Gilead between Aram and Israel: Political Borders, Cultural Interaction and the Question of Jacob and Israelite Identity", In: O. Sergi, M. Oeming, & I.J. de Hulster (eds.), *In Search for Aram and Israel: Politics, Culture, and Identity*, Tübingen 2016, pp. 333-354.
סרגי, הגלעד
- I. Finkelstein, I. Koch & O. Lipschits, "The Biblical Gilead, Observations on Identifications, Geographic Divisions and Territorial History", *Ugarit-Forschungen* 43 (2011), pp. 131-159.
פינקלשטיין, קוך וליפשיץ, הגלעד במקרא
- י' פליקס, "היער והחורש, שיחים ועצי-סרק - במקרא ובספרות חז"ל", **מגדים** יא (תש"ן), עמ' 99-106.
פליקס, היער והחורש
- י' קויפמן, **ספר יהושע**, ירושלים תשי"ט.
קויפמן, יהושע
- י' קויפמן, **ספר שופטים**, ירושלים תשכ"ב.
קויפמן, שופטים
- ח' ראם, "פשוטו כמשמעו של הסיפור על אהוד בן גרא", **בית מקרא** יז, א (תשל"ב), עמ' 109-112.
ראם, פשוטו כמשמעו
- נ' רוזל, "האספקט הספרותי והגיאוגרפי של סיפור שיבולת", **מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל**, ה (תש"ם), עמ' 33-41.
רוזל, שיבולת
- M.L. Steinr, "Moab During the Iron Age II Period", in: M.L. Steiner & A.E. Killebrew (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 800-332 BCE*, Oxford 2014, pp. 770-779.
שטיינר, מואב בתקופת הברזל